

Віктор САПОЖНИКОВ

ПРОБЛЕМИ ФІНАНСОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Розглянуто проблеми фінансового забезпечення місцевого самоврядування, їх недоліки та переваги. Проаналізовано відмінність між передачею повноважень місцевого самоврядування та їх делегуванням. Запропоновано пропозиції щодо реформування фінансового забезпечення місцевого самоврядування.

Закладення демократичних підвалин розвитку українського суспільства тісно пов'язане із визначенням ролі місцевого самоврядування у цьому процесі. Проте без створення суттєвої фінансової бази роль місцевих громад у створенні правової, справді демократичної, держави матиме лише номінальний характер. Тому важливою передумовою розвитку інституту місцевого самоврядування в Україні є створення гнучкої фінансової бази, основу якої становлять місцеві бюджети.

Основною метою функціонування сучасних систем фінансового забезпечення місцевого самоврядування в європейських країнах є поліпшення умов діяльності органів місцевого самоврядування, необхідність ресурсного забезпечення виконання ними своїх функцій [1, 35]. Діяльність органів місцевого самоврядування сприяє підвищенню соціально-економічної стабільності в державі. Цим обумовлена необхідність організації системи фінансового забезпечення та важливість розвитку інституту місцевого самоврядування, який є системоутворюючим інститутом і відіграє все більшу роль в економічному, соціальному і політичному розвитку держави.

В результаті еволюції інституту місцевого самоврядування та форм фінансового забезпечення бюджетів органів місцевого

самоврядування було нагромаджено значний практичний досвід щодо ефективного залучення і використання фінансових ресурсів органами місцевого самоврядування. Тому виникає необхідність розгляду його використання українськими і зарубіжними вченими.

Проблеми фінансового забезпечення місцевого самоврядування є пріоритетними у фінансовій науці. Вони ґрунтовно досліджувалися зарубіжними авторами: в контексті теорії суспільного вибору – Дж. Б'юкененом, теорії фіскального федералізму – У. Оутсом, Т. Тер-Мінасян, теорії фіскальної децентралізації – А. Шахом, Дж. Мейнором, П. Гросманом, Р. Белом, У. Тіссеном; з точки зору економіки місцевих урядів унітарних країн – С. Бейлі, К. Фостером, Д. Кінгом, економіки міст – О. Селігменом; в контексті теорії публічних фінансів – Р. та П. Масгрейвами, Ш. Бланкартом, Ю. Немецом, Д. Друмергофом; з позицій теорії місцевих фінансів – Дж. Оунсом, К. Дейві, Г. Петері, Т. Хорватом, Д. Ноуленом; теорії місцевих суспільних благ – К. Хоксбі, К. Шульцем, Т. Состремом, Е. Йохансоном, теорії клубів – Т. Сендлером, Дж. Шихартом, Ч. Тьєбу а також теорії і практики муніципального фінансового менеджменту – Ф. Фішером, Д. Тисом, У. Евансом, С. Капковою, М. Хеглем.

У сучасних наукових дослідженнях вітчизняних вчених приділяється увага окремим аспектам фінансового забезпечення місцевого самоврядування, при цьому бракує комплексних досліджень визначеної тематики. Крізь призму теорії державних фінансів ці питання висвітлені у працях О. Василика, В. Федосова, С. Юрія. Теоретичні засади організації фінансового забезпечення місцевого самоврядування в контексті теорії місцевих фінансів та міжбюджетних відносин аналізуються у працях В. Кравченка, І. Луніної, М. Чумаченка, С. Слухая, на підставі теорії та практики становлення бюджетної системи України – в роботах В. Опаріна, К. Павлюк, С. Буковинського, місцевих бюджетів України – О.П.Кириленко, місцевих податків і зборів в Україні – О. Данілова, Ю. Лапшина, В. Онищенко. Окремі питання організації фінансового забезпечення місцевого самоврядування зарубіжних країн висвітлені у працях М. Єрмошенка, І. Бураковського, В. Андрущенко та ін. Ознайомлення з наявними публікаціями дало можливість оцінити теоретичний і практичний рівень розробки проблем фінансового забезпечення повноважень місцевого самоврядування. Як правило, у більшості джерел особлива увага акцентується на теоретичних аспектах і недооцінюється роль прагматики, внаслідок чого у більшості випадків фінансового забезпечення повноважень місцевого самоврядування є недостатньо ефективним і суспільство не отримує очікуваного результату.

Місцеве самоврядування розглядається у західних демократіях як один з важливих принципів, який забезпечує зв'язок громадян з державою, можливість їх участі у державному управлінні. Для кожного окремого громадянина держава – це абстрактний інститут, існування якого вони відчують лише при сплаті податків та контактах

з поліцією. Завдяки зацікавленості кожного окремого громадянина в участі у вирішенні питань місцевого рівня між ним і державою встановлюється тісний зв'язок через громаду. Ця діяльність проводиться з урахуванням місцевої специфіки та відповідно до місцевих потреб, які найкраще відомі місцевим жителям, а не чиновникам інстанцій вищого рівня.

З місцевим самоврядуванням пов'язана реалізація однієї із засад демократичної правової держави – принципу “вертикального” розподілу влади, що існує поряд з горизонтальним розподілом, на законодавчу, виконавчу і судову. Чим більше конкуруючих суб'єктів влади, тим більше гарантій демократії. Місцеве самоврядування надає громадянам можливості не тільки для безпосередньої участі, а й для контролю на місцях за діяльністю державних органів. Окрім участі мешканців громади у виборчих законодавчих органах та у виборах до їх складу, існує та заохочується низка інших форм: ініціатива громадян щодо зміни законодавства, так звані “рішення громадян”, петиції, збори жителів, опитування, референдуми. При цьому важливим є непрофесійний характер участі громадян у виборчих органах місцевого самоврядування. Виняток становлять ради у великих містах, де робота вимагає професіоналізації, яка в свою чергу несе небезпеку бюрократизації та вихолощування сутності місцевого самоврядування – наближеності до громадян.

В результаті еволюційного розвитку роль інституту місцевого самоврядування підвищується, оскільки він відповідає суспільним потребам. Український вчений В. А. Косинський наголошував, що ті інститути суспільного життя, які не мають під собою фундаменту з суспільних потреб та сил, змиваються історичною течією життя [2, 66]. Органи місцевого самоврядування – це унікальний суспільний інститут, який вті-

лює в собі механізми ефективної самоорганізації. Для процесу самоорганізації суспільних систем характерні, з одного боку, фактор випадковостей, тенденція дезорганізації старої структури, а з іншого – фактор управління і самоуправління, тенденція до організованості, упорядкування і стабілізації розвитку і прогресу суспільної системи [3, 481]. В одній із субсистем – соціально-політичній системі – на її найнижчому рівні важливим фактором самоорганізації є інститут місцевого самоврядування. Він представлений в основному малими і середніми соціальними групами, роль яких як суб'єктів соціального розвитку дуже висока.

Наявність самоорганізації в невеликих соціальних групах емпіричним шляхом довів Д. Хоманс і зробив висновок про те, що група не є чимось готовим чи заданим наперед, вона постає в процесі взаємодії і певною мірою творить себе саму [4, 157]. На думку відомого економіста Ф. Хайєка, формуванню таких самоорганізованих структур сприяла, насамперед, стихійна еволюція правил поведінки, а також усього розширеного макропорядку [5, 67]. Отже, організації місцевого самоврядування, як суб'єктам процесу розвитку самоорганізованої суспільної системи, характерно, по-перше, те що вони є свідомо керованими організаціями, а по-друге, вони фактично знаходять своє місце тільки в рамках всеохоплюючого стихійного порядку і не можуть діяти в рамках загального свідомо організованого порядку, тобто втілюють в собі діалектичне поєднання свідомого і стихійного.

Становлення самоорганізації суспільної системи сягає своїм корінням у давні часи. Тривала історія існування малих самоврядних спільнот залишається свідченням ефективності самоорганізації для розвитку суспільства. Американські культуроантропологи, вивчаючи архаїчні суспільства Тихоокеанського регіону, звернули увагу на чітку

організацію людських стосунків у цих маленьких ізольованих один від одного колективах та на їх функціональне призначення, кінцева мета якого – забезпечити нормальну життєдіяльність. Вчені Р. Парк, Е. Берджесс, Р. Маккензі, досліджуючи соціологію міста, дійшли висновку про об'єктивність процесів самоврядування в невеликих спільнотах і їх оптимальність [6, 118]. О. Тоффлер звертає увагу на необхідність нового підходу до інституцій, що забезпечують самоорганізацію соціальної структури: "Розумне суспільство повинно забезпечити існування інституцій, які побудовані на добровільних засадах самоврядування поряд із жорстко структурованими інституціями" [7, 291].

У сучасних умовах інституції місцевого самоврядування представлені органами місцевого самоврядування, органами самоорганізації населення та іншими недержавними організаціями й об'єднаннями громадян. Дане дослідження обмежується розглядом лише тих інституцій місцевого самоврядування, які представлені органами місцевого самоврядування.

Інститут місцевого самоврядування відіграє важливу роль в процесі суспільної самоорганізації. Він становить основу комунального сектора, який є важливою складовою суспільного сектора економіки. Завдяки своїй дуалістичній природі, як приватноправовий інститут та одночасно інститут публічної влади, органи місцевого самоврядування допомагають подолати вади приватного і суспільного секторів щодо виробництва і надання громадянам суспільних благ.

З розвитком процесів локалізації, децентралізації і дерегулювання, органи місцевого самоврядування отримали значні повноваження від центрального уряду згідно з принципом субсидіарності самостійно організовувати виробництво і розповсюдження місцевих суспільних благ. Такий вид благ має змішану економічну природу,

частково включає особливості, притаманні як колективним суспільним благам, так і приватним ринковим. Органи місцевого самоврядування, прагнучи підвищити ефективність своєї діяльності, залучають до виробництва місцевих суспільних благ приватних підприємців на контрактних тендерних засадах або частково сплачують вартість їхніх послуг для незабезпечених громадян. Фіскальна децентралізація – це передання повноважень органам місцевого самоврядування самостійно вирішувати питання щодо програмних видатків та автономного збільшення власної дохідної бази.

Існування диспропорцій у розвитку окремих регіонів є наслідком незбалансованості інтересів центру та регіонів, нерівномірності розподілу мобілізованих фінансових ресурсів між територіями та інших чинників, що призводить до зростання напруги у соціальних відносинах та використання політичних важелів для вирішення низки проблем. Такий стан справ є наслідком відсутності оптимальності у розмежуванні дохідних джерел і видаткових повноважень та існуванні проблем в організації міжбюджетних взаємовідносин та обмеженості фінансової бази в забезпеченні повноважень органів місцевого самоврядування.

Конституція України закріпила, що "... носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування". Отже, повноцінна, ефективна, демократична влада і, як наслідок, – поступальний динамічний розвиток суспільства є неможливим без їх взаємодії.

В умовах утвердження в Україні ринкової економіки держава не може централізовано вирішувати всі без винятку проблеми, що виникають на місцевому рівні. Їх реалізація можлива лише у поєднанні зусиль державних органів та органів місцевого самоврядування.

Водночас, розбудова на регіональному, місцевому рівні демократичної, гнучкої й ефективної організації управління можлива за умови чіткого закріплення повноважень між управлінськими органами.

Конституція України та чинне законодавство містять терміни: "повноваження", "права", "компетенція". У національному законодавстві України та у вітчизняній юридичній літературі поняття "компетенція" застосовується, як правило, для характеристики сукупності юридичних (тобто таких, які визначені в законі) предметів відання прав та обов'язків органу, прав влади. При цьому в структурі компетенції органу виокремлюють:

1) предмети відання – сфери суспільного життя, на які спрямована його регулююча діяльність. Це означає, що кожний орган влади функціонує лише в тих сферах суспільних відносин, які визначаються метою його утворення та закріплюються законом. Іншими словами, предмети відання органу – це визначене законодавством коло його діяльності, питання, які згідно із законом може і повинен вирішувати орган влади, вони є юридичним вираженням функцій відповідного органу;

2) повноваження – права та обов'язки органу, якими він наділяється стосовно його предметів відання, тобто для вирішення тих питань, що становлять ці предмети відання. Наявність в органу прав та обов'язків (повноважень), наданих для здійснення відповідних дій, характеризують його юридичну компетентність.

Специфічним способом наділення повноваженнями є їх делегування, при якому один орган управління покладає на інший обов'язки й надає йому право вирішувати питання, віднесені до компетенції першого органу.

Економічна енциклопедія дає таке визначення: делегування повноважень – тимчасова передача своїх повноважень одними органами державної влади іншим органам державної влади або органам місцевого са-

моврядкування, підприємствам, установам та організаціям [9]. Однак в Конституції України та чинному законодавстві України використовуються різні терміни на позначення делегованих повноважень. Так, ст.143 Конституції України передбачає, що органам місцевого самоврядування можуть “надаватися законом окремі повноваження органів виконавчої влади”, а цей термін, на думку В. В. Кравченка, тотожний терміну “надані повноваження”. Водночас, у Законі України “Про місцеве самоврядування в Україні” застосовується дефініція “делеговані повноваження”. Така підміна, з точки зору вищевказаних авторів, є не зовсім коректною, оскільки “надання повноважень” має більш загальне значення і може здійснюватись як у формі делегування, так і у формі передачі повноважень.

Принципова відмінність між передачею повноважень та їх делегуванням полягає у тому, що у разі передачі відповідне повноваження вилучається з компетенції органу виконавчої влади і включається до компетенції органу місцевого самоврядування, тоді як делегування – це надання органам виконавчої влади належного йому за законом права вирішувати те чи інше питання органу місцевого самоврядування за згодою останнього. При цьому делегування повноважень може здійснюватись протягом певного часу або безстроково (на невизначений термін).

Норми Конституції України, які регламентують порядок делегування повноважень від органів виконавчої влади органам місцевого самоврядування і, навпаки, мають характер дозволу, тобто закріплюється право одних органів влади делегувати відповідні повноваження іншим органам. Зокрема, право місцевих державних адміністрацій реалізувати делеговані відповідними радами повноваження, право надання законом органам місцевого самоврядування окремих повноважень органів виконавчої влади. Конституційний порядок регламен-

тації делегування повноважень органам місцевого самоврядування містить кілька обов'язкових елементів:

- фінансування делегованих повноважень державою у повному обсязі за рахунок коштів державного бюджету або шляхом віднесення до місцевого бюджету у встановленому законом порядку окремих загальнодержавних податків;
- передачу державою органам місцевого самоврядування відповідних об'єктів державної власності;
- підконтрольність органів місцевого самоврядування з питань здійснення ними делегованих повноважень органів виконавчої влади.

Необхідність делегування окремих повноважень органів виконавчої влади органам місцевого самоврядування впливає з принципу субсидіарності, передбаченого в статті (ст.) 4 Європейської хартії місцевого самоврядування.

Відповідно до принципу субсидіарності передавати повноваження від влади більш низького рівня до влади більш високого рівня дозволяється тільки в тій мірі, в якій ці повноваження можуть бути краще здійснені на вищому рівні. При цьому непорушно залишається ідея, що ці повноваження повинні здійснюватись на рівні, настільки близькому до громадянина, наскільки це можливо.

Зі змісту частини 3 ст. 4 Європейської хартії видно, що обидва ці аспекти принципу субсидіарності знайшли в ній чітке відображення.

Аналіз відповідних положень Хартії дозволяє розглядати принцип субсидіарності у його юридичному та політичному значеннях.

Так, юридичне визначення субсидіарності характеризує цей принцип, як певну форму розподілу в законодавчих актах повноважень, відповідно до якої найнижчий рівень влади отримує такі повноваження, які наступний за ним територіальний рівень

влади не може здійснити ефективніше. Такий розподіл повноважень дозволяє, з одного боку, максимально наблизити процес прийняття рішення до громадянина, з другого – цей рівень має володіти організаційними, матеріальними та фінансовими ресурсами, що забезпечують обсяг та якість соціальних послуг, що надаються населенню, відповідно до загальнодержавних стандартів.

При цьому пріоритет низового рівня має завадити будь-яким спробам централізації в системі територіальної організації влади.

Політичне значення принципу субсидіарності полягає у тому, що він виступає своєрідним засобом, який має забезпечити реалізацію повноважень якомога ближче до громадянина – повноваження, які вилучаються у держави, передаються лише тим органам влади, які працюють під контролем обраних представників.

Хартія також визначає критерії, які повинні бути застосовані при розмежуванні повноважень між владами різних рівнів, зокрема:

- об'єктивні критерії – обсяг і характер завдання.
- суб'єктивні критерії – ефективність та економія. Тобто, до компетенції нижнього рівня влади має бути віднесене все те, що не може бути ефективніше здійснене на вищому рівні влади.

Загалом проблема ефективності організації влади є надзвичайно складною, і різні наукові доктрини пропонують різні шляхи її досягнення.

Слід зазначити, що принцип субсидіарності неможливо розглядати ізольовано від інших принципів, які покладено в основу територіальної організації влади, зокрема принципів єдності дій влад різних рівнів, солідарності, єдності застосування тощо.

Таким чином, до переваг делегування можна віднести:

- зменшення перевантаження центру;

- поліпшення якості та прискорення урядових дій;

- сприяння розвитку місцевої ініціативи (рішення сприймається як власне, а не є таким, що надійшло зверху);

- оперативність в управлінні, запорука більш якісних, управлінських рішень, оскільки відомі всі місцеві обставини, що можуть вплинути на те чи інше рішення;

- передача повноважень на місця, що підвищує відповідальність місцевих органів;

- більш ефективне й оперативне розв'язання питання захисту законних прав та свобод громадян.

Однак, якщо делегування повноважень органів державної виконавчої влади органам місцевого самоврядування добре відомо світовій практиці державотворення і не порушує автономію місцевого самоврядування, то перенесення інституту делегування повноважень з вертикального на горизонтальний рівень, зокрема, від районних, обласних рад, до місцевих державних адміністрацій, яке запровадила Конституція України, є винятком із загального правила, оскільки делегування повноважень, якщо таке право надається якомусь органу, є його правом, а не обов'язком.

Районні та обласні ради змушені делегувати свої функції місцевим державним адміністраціям через відсутність власних виконавчих органів. Основний Закон нашої держави не забороняє, але унеможлиблює створення повноцінних виконавчих органів районних, обласних рад. Адже такі важливі функції, як підготовка та виконання обласних і районних бюджетів, а також регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку прямо покладені на місцеві державні адміністрації.

Часом головна проблема в організаціях взаємодії органів виконавчої влади та місцевого самоврядування закладена самим законодавством. Не поодинокі випадки не

те, що взаємодії, а навпаки – конфлікту та протистояння між цими гілками влади, як на рівні обласних так і районних рад. Такі приклади часто зустрічаються в Україні, де обрані депутати місцевих рад вважають себе найбільш демократичними на засадах самостійності та європейського шляху розвитку України. Конфлікт закладено в тому, що голова ради обирається депутатами, а це значить за партійними списками, а голова виконавчої влади призначається зверху і нерідко не за професійними ознаками, а за принципом особистої відданості тому, хто призначає, або рекомендує призначення. Виконуючи різні партійні установки, часом не маючи відповідного досвіду та фаху, не розмежувавши чітко свої повноваження (а ради в більшості делегують їх виконавчій владі), голова ради та голова держадміністрації входять в конфлікт, відповідно за тим фракції депутатського корпусу – в протистояння.

Головним для місцевих органів самоврядування є забезпечення самоврядних функцій, а не дублювання державних стандартів. Таким чином, чітко розмежовуються самоврядні та делеговані повноваження. В Україні, на жаль, ці функції чітко не виписані. Державою проголошена безплатна медицина, освіта і т.д., узаконено низку пільг і доплат різним верствам населення, а потім через дотації та субвенції з державного бюджету не додаються в повному обсязі кошти на реалізацію пільг, доплат та соціальних гарантій. І органи місцевого самоврядування відповідають за незабезпечення соціальних стандартів населенню і змушені другий кошик бюджету міста використовувати на делеговані повноваження. До того ж може додаватися невиконання власних бюджетних надходжень через відсутність необхідної податкової бази, і населення не отримує соціальних стандартів від держави.

Статті Конституції України № 142 і № 143 декларують, що “Держава бере участь у формуванні доходів бюджету місцевого самоврядування, фінансово підтримує місцеве самоврядування. Витрати органів місцевого самоврядування, що виникли внаслідок рішень органів державної влади, компенсуються державою”, “Органам місцевого самоврядування можуть надаватися законом окремі повноваження органів виконавчої влади. Держава фінансує здійснення цих повноважень у повному обсязі за рахунок коштів Державного бюджету України”. Тому питання взаємовідносин самоврядних та делегованих повноважень, забезпечення державою соціальних стандартів, міжбюджетних відносин потребує більш чіткого законодавчого врегулювання.

Може виникнути закономірне запитання: для чого територіальним громадам сіл, селищ, міст такі органи місцевого самоврядування, які мають представляти їхні спільні інтереси, управляти, наприклад, об’єктами комунальної власності, які перебувають у спільній власності територіальних громад, якщо вони самі не спроможні здійснювати ці повноваження, через що мають делегувати їх державі в особі відповідних місцевих адміністрацій? Вирішення цього питання вимагає удосконалення розподілу повноважень між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування.

Взаємодія і співробітництво між законодавчою і виконавчою гілками влади – це запорука діловитості і партнерства у сфері вирішення бюджетних питань різних рівнів влади. Міжурядові фінансові відносини виникають у процесі спільної діяльності різних рівнів влади з виконання покладених на них Конституцією та законами функцій.

У нашій країні існує гостра проблема при організації взаємовідносин органів місцевого самоврядування – районних та обласних рад, які представляють спільні

інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст, і місцевих державних адміністрацій, які є органами державного управління. Фактично, органи місцевого самоврядування на регіональному рівні є керованими владними утвореннями, оскільки позбавлені права утворювати власні виконавчі органи та вимушені всі свої виконавчі повноваження передавати місцевим державним адміністраціям. Перелік власних і делегованих повноважень місцевих органів виконавчої та законодавчої влад є досить широким і, в основному, визначений законодавчими актами. Тому на сьогодні основна проблема полягає в створенні умов та формуванні ефективних механізмів їх реалізації.

За таких умов постає необхідність побудови нової моделі фінансового забезпечення місцевого самоврядування, яка забезпечувала б оптимальний фіскальний та стимулюючий ефект і відповідає реаліям сьогодення, потребам збалансування інтересів центру та регіонів, усувала диспропорції бюджетної забезпеченості окремих територій, знижувала напругу міжрегіональних фіскальних відносин та підтримувала ефективність бюджетної системи. Саме тому питання вдосконалення фінансового забезпечення місцевого самоврядування як складової фінансової політики держави є одним із пріоритетів фінансово-економічних та адміністративних трансформацій в Україні.

Література

1. Принципи Європейської хартії місцевого самоврядування: Навч. посіб. / М. Пітцик, В. Кравченко, Є. Монько та ін. – К., 2000. – 136 с.
2. Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії в Україні. – К.: Наукова думка, 1994. – 241 с.
3. Філософія: Навч. посіб./ За ред. І. Ф. Надольного. – К.: Вікар, 1997.
4. Погорілий О. І. Соціологічна думка ХХ століття. – К.: Либідь, 1996.
5. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность. – М.: Новости, 1992.
6. Зайчикова В. В. Фінансово-економічні особливості співробітництва підприємств місцевого самоврядування з державою // Наук. практ. конф. "Проблеми і перспективи розвитку фінансової системи України". – К.: НДФІ, 1998. – С. 178–183.
7. Тоффлер О. Третя хвиля. – К.: Либідь, 1996.
8. Механизмы финансового планирования и составление долгосрочного бюджета для российских муниципалитетов. – Т. 1. – М.: Ноу-Хау Фонд. – 2001. – 46 с.
9. Экономическая энциклопедия: В 4 т. – М., 1980. – Т. 4. – 672 с.
10. Федосов В., Опарін В., Львовчкін С. Фінансова реструктуризація в Україні: проблеми і напрями: Монографія / За наук.ред. В. Федосова.– К.: КНЕУ, 2002. – 387 с.
11. Христинко В. Б. Межбюджетные отношения и управление региональными финансами: опыт, проблемы, перспективы. – М.: Дело, 2002. – С. 28.
12. Хиви Джери. Финансы местных органов власти в США // Финансы. – 1995. – №10.
13. Чугунов І. Я. Бюджетний механізм регулювання економічного розвитку: Моногр. / Ю. О. Лупенко, Н. І. Костіна, І. О. Луніна.– К.: НІОС, 2003. – 485 с.
14. Шарль Бланкарт: Державні фінанси в умовах демократії / За наук. ред. В. М. Федосова. – К.: Либідь, 2000. – С. 654.
15. Юрій С. І., Дем'янишин В. Г. Антологія бюджетного механізму: Монографія. – Тернопіль: Економічна думка. 2001. – 250 с.
16. Musgrave R.A. Who Should Tax, Where and What?, in C. McLure (ed.) Tax Assignment in Federal Countries, Canberra: Australian National University Press. – 1983. – P. 2–19.
17. Shah A. The Reform of Intergovernmental Fiscal Relations in Developing and Emerging Market Economies. – The World Bank, 1994. – С. 39.